

Незважаючи на певну зацікавленість німців у співпраці з цими категоріями інтелігенції, життя її в окупації було не легким. Заробіток практично нівелювався інфляційними процесами. Наприклад, у «Трансїстрії» учитель початкової школи отримував 200-300 марок в місяць, професор університету 800-1200 марок; а якщо врахувати, що на відомому одеському ринку «Привоз» один кілограм гречки коштував 18 марок, рису – 25 марок, а кукурудзяного борошна – 1500 марок то освітяни працювали практично за безцінь [19, с. 39]. Не маючи можливості вижити на свою зарплату, деякі артисти змушені були виступати у вільний від театру час у німецьких військових лазаретах і частинах. «Після виступу, як правило, нас пригощали, – згадує своє життя в окупації колишня артистка Донецького музично-драматичного театру Н. Тимофєєва. – Вони (німці – авт.) розуміли, чого актори сюди приїхали. На столі – хліб, ковбаса, консерви, вино, сигарети. Сидячи, ми розкладали на колінах серветки, торбинки, концертні валізки й поступово наповнювали їх провіантом для дому» [5, с. 91].

Частково вирішували матеріальні та житлові проблеми інтелігенції створені різні фахові громадські організації, товариства. Так в Києві для допомоги науковцям восени 1941 р. відкрився Дім учених, що знаходився за адресою вул. Фундуклівська 2, завданням якого було матеріальне забезпечення науковців, культурно-освітня робота, наукова і юридична допомога, вирішення житлових питань. Уповноваженим у справах організації був В. Леонтович. Передбачалося також на його базі організувати їдальню і низку закусок, які мали обслуговувати лише науковців та їхні родини. Також при Домі вчених існувала каса взаємодопомоги для науковців – пенсіонерів, яких в столиці на той час нараховувалося біля 200 осіб. На грудень 1941 р. правління каси на чолі з М. Садовським, виявивши частину з них, що жили в нужді, видало їм одноразову допомогу в сумі від 500 до 1000 крб. Окрім цього, члени товариства кожен місяць в розмірі одного відсотка відраховували останнім продукти харчування зі своїх запасів [20]. Подібні піклування про людей похилого віку, що не могли без сторонньої допомоги вижити в ті важкі часи, були досить поширені серед інтелігенції. Саме з ініціативи представників дніпропетровської громадськості місцева німецька влада надала одноразову допомогу в сумі 4800 крб. вдові академіка Д. Яворницького та призначила персональну щомісячну пенсію в 600 карбованців [21].

Звичайно, такі товариства не могли повністю забезпечити соціальні потреби інтелігенції, однак деякою мірою сприяли цьому.

Нужденним було життя тих, хто не зміг влаштуватися на роботу за фахом, або не прийняв «нову владу», ці люди, як правило, прирікали себе на голодну смерть, що підтверджує, харківський професор Гефتمان, який пережив окупацію: «Інтелігенція, якщо б вона працювала у німців, не вимирала від голоду. У 1941 році була виключно велика смертність від голоду» [3, с. 322]. Його жертвами стали відомі київські професори М. Даміловський, Г. Іваницький, В. Лозинський, М. Левитський – загалом близько 30 осіб. У Харкові, за неповними даними, не витримавши поневірянь, загинули один академік (А. Бекетов), 21 доктор – професор, 37 асистентів і викладачів [22, с. 18].

Отже, підсумовуючи усе вищесказане можна зробити висновок, що причини, які спонукали інтелігенцію йти на співпрацю з німцями були різними. При цьому прирівнювати всіх до зрадників було б неправильно, враховуючи, що кожна із зазначених категорій мала свої політичні або аполітичні погляди, які відкрито не могли виразити при радянській владі. Виняток становить лише «комуністична інтелігенція», представників якої, що перейшли на бік ворога, можна вважати зрадниками комуністичного режиму, враховуючи їх суто соціалістичні переконання. Однозначним лишається той факт, що німців зовсім не цікавило соціальне становище даної верстви населення. Співпраця, сприймалася як тимчасова, що згодом проявилось в жахливих умовах життя та матеріальному забезпеченні інтелігентів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Коваль М. Україна в Другій світовій війні і Великій Вітчизняних війнах (1939-1945 pp.). (Україна крізь віки). – Т.12. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.;
2. Верба І. Сторінки історії Української академії наук в німецькій окупації (кінець 1941-початок 1942 pp.) // Розбудова держави. – 1995. - №3. – С.45-50;
3. Шайкан В. Колобораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – 466 с.;
4. Державний архів Вінницької області. – Ф.Р.6023. – Оп.4. – Спр. 25626;
5. Гайдабура В. Театр, захований в архівах: сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941-1944) // Історія. Політика. Документи. Ідеї. Художні реалії. Людські долі. – К.: Мистецтво, 1998. – 224 с.;
6. Центральний державний архів громадських об'єднань України. - Ф.1. - Оп.22. - Спр. 156;
7. Жилук В. Оунівське підпілля на Житомирщині в роки фашистської окупації // Пам'ять століть. –

2005. - №3-4. - С. 208-223; 8. Пігідо-Правобережний Ф. Велика вітчизняна війна. (Спогади та роздуми очевидця). - К.: Смолоскип, 2002. - 466 с. 9. Кузнецов А. Бабий Яр, роман-документ. - Запорозьке: Інтербук, 1991. - 376 с.; 10. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі - ЦДАВО України). - КМФ-8. - Оп. 2. - Спр. 337; 11. Бідоча Л. Інтелігенція України в умовах «нового порядку» // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. Статей / НАН України. Ін-т історії України. - К., 2005. - Вип.9. - Част.2. - 499 с.; 12. ЦДАВО України. - КМФ-8. - Оп.1. - Спр.171; 13. Там само. - Спр.182; 14. ЦДАВО України - Ф.3676. - Оп.4. - Спр.474; 15. Українське слово. - 1941. - 4 грудня; 16. Волинь. - 1941. - 21 грудня; 17. Волинь. - 1942. - 22 лютого; 18. Державний архів Київської області. - Ф.Р.2462. - Оп.1. - Спр.6; 19. Кязимова Г. Деякі аспекти освітньої політики румунської влади на території «Трансїстрії» (1941-1944 рр.) // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. - Одеса: ВМВ, 2007. - 333 с.; 20. Українське слово. - 1941. - 13 грудня; 21. Волинь. - 1942. - 4 червня; 22. Коваль М. Українська культура та її діячі в політиці нацистських колонізаторів // Український історичний журнал. - 1993. - №9. - С.13-28.

О.О. Салата

СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В УМОВАХ НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ 1941-1944 РР.

Історія Великої Вітчизняної війни справді невичерпна. Її глибоке вивчення має теоретичне і практичне значення. Сторінки історії, що оповідають про героїзм і самовідданість радянських людей в роки війни, служать прикладом в патріотичному вихованні, а аналіз подій дає можливість глибокого осмислення та розуміння дій тих чи інших осіб у надзвичайних умовах.

Особливе місце серед всіх соціальних груп, що брали активну участь як на фронтах Великої Вітчизняної війни, так і в тилу, займає інтелігенція. Її внесок у перемогу визначається не тільки матеріальними цінностями. Велику роль інтелігенція України відіграла в підйомі патріотичних почуттів громадян, зокрема окупованих німецькою армією територій. У роки війни разом з робітниками і селянами вона віддавала всі свої сили і знання на боротьбу проти німецько-фашистських загарбників. Але чим була інтелігенція в зазначений період, як можна визначити її значення і роль в суспільстві?

Діяльність інтелігенції в період Великої Вітчизняної війни вивчали М.В. Коваль [1], В.М. Гайдабура [2], В.О. Шайкан [3] та інші. Вони підкреслювали, що саме інтелігенція відображала ставлення народу до радянської та окупаційної влади. Показали, що, незважаючи на тимчасову окупацію німецькою армією території України, інтелігенція продовжувала свою мистецьку та наукову діяльність, іноді співпрацюючи з « новою » владою, найчастіше щоб зберегти національну культуру та традиції.

З огляду на це, завданням нашої статті є дослідження справжнього становища української інтелігенції на тимчасово окупованих німецькою армією територіях та визначення її впливу на населення.

Інтелігенція в історичній і філософській літературі характеризується як особливий соціальний прошарок, для представників якого кваліфікована і висококваліфікована праця є основним видом професійної діяльності і єдиним джерелом коштів для існування. Робота інтелігента функціонально пов'язана з складною розумовою працею або в матеріальному виробництві, або в царині культури, науки, освіти, охорони здоров'я, а також оборони країни. До інтелігенції відносять як фахівців, що мають вищу освіту, так і висуванців-практиків, що виконували обов'язки фахівців і що набували необхідного об'єму знань у процесі праці, а також шляхом самоосвіти. Одним із основних напрямів діяльності інтелігенції в роки війни стала агітаційно-масова і пропагандистська робота. Їх виступи у пресі, по радіо, на мітингах і зборах з пекучими проблемами "теперішнього моменту" війни були пройняті головними суспільно-політичними ідеями свого часу. Вони викривали реакційну суть фашистської ідеології, расову теорію переваги німецької нації, внутрішню й зовнішню політику фашистської держави, зміцнювали віру в перемогу, радянський патріотизм, інтернаціональну співпрацю. Усі загальнодержавні та національні тенденції знаходили віддзеркалення на місцевому рівні. Немало славних сторінок в героїчний літопис Великої Вітчизняної війни вписала й інтелігенція України. Сотні її представників з перших днів війни добровільно вступили до лав Червоної армії, народне ополчення й партизанські загони.

Але значна частина української інтелігенції не встигла або не хотіла евакуюватися і з тих чи інших причин залишилася на окупованих гітлерівською армією територіях. Відомий український історик М.В. Коваль, аналізуючи роль інтелігенції у Великій Вітчизняній війні, зауважував, що переважною більшістю інтелігенції на тимчасово окупованій території України володіли аполітичні

настрої і вона пішла на шлях пристосуванства. Причиною прийняття такого рішення була образа на радянську владу за тотальні репресії та переслідування у довоєнний період. Були, на його думку, й такі, що через співпрацю з окупантами планували влаштувати своє безтурботне життя. Інша частина інтелігенції зголосилася на співпрацю з гітлерівським режимом з метою «прислужитися співгромадянам» у важкий час. Водночас необхідно зауважити, що ставлення окупаційної влади до української інтелігенції України було однозначним: її потрібно було знищити.

Це справді був дуже важкий час. Інтелігенції, яка відображала настрої населення, необхідно було визначитись, з ким вона, тобто обрати для себе смерть від голоду та переслідувань або співпрацю з окупаційною владою [4, с. 236].

Він же зазначає, що значна частина інтелігенції, яка плекала надії на німців як «культурну націю» і створення ними належних умов для розвитку культурного життя в Україні, діяльності провідних освітніх та культурних організацій та товариств, виявилася марною. Навіть ті осередки, які створювалися за сприяння та ініціативою «похідних груп» ОУН були тісно пов'язані з окупаційними пропагандистськими службами [5, с. 28]. Діяльність культурно-освітніх організацій, які стояли на позиції боротьби за права на українську самостійність, не обмежувалися лише освітянськими, культурницькими та соціальними заходами. Осередки «Просвіти» також намагалися здійснювати функції громадського представництва українців перед окупантами. Так уже 13 серпня 1941 р. на загальних зборах жінок м. Луцька було засновано повітовий відділ «ЖСУ» (Жіноча служба України) [6, с. 45]. Начальник адміністративного відділу Луцької обласної управи 20 серпня 1941 р. запропонував «ЖСУ» в Луцьку об'єднатися з центральною «Просвітою» при обласній управі з метою «підсилення» «Просвіти» [7, с. 310].

У початковий період окупації німецький уряд дозволяв функціонування освітніх закладів, просвітницьких організацій, театрів, музеїв, окремих наукових установ. Незважаючи на здавалося б лояльну політику гітлерівського керівництва до української інтелігенції, здійснювалися постійні кампанії з перевірки передусім викладачів та вчителів на політичну благонадійність. Внаслідок таких заходів навчальні заклади очолили люди, цілком лояльні до « нової » влади.

Частина вчителів, яка постраждала від радянської влади, з приходом гітлерівських окупантів, завдяки своїй лояльності і бажанню співпрацювати з німцями, швидко робила «кар'єру». Прикладом може служити діяльність І. Зеленського, який з учителя історії став професором історії в Дніпропетровському університеті. Такі викладачі складали програми з дисциплін, в тому числі й з історії України. Рівень таких програм був відповідним, але цілком задовольняв окупаційне керівництво [8, с. 313].

Незважаючи на те, що значна частина інтелігенції співпрацювала з окупаційною владою, позитивними моментами у діяльності, наприклад, відділів освіти усіх рівнів було бажання виховувати національно свідому молодь. Директорам шкіл рекомендувалося ознайомити учителів і учнів з творами раніше заборонених письменників (Б.Грінченка, О.Олеса та інших), пропонувалося виховувати в учнів любов до рідного краю, повагу до національних українських побутових традицій, повагу до релігійних почуттів інших народів.

Місцева інтелігенція зверталася до комендатур, місцевих органів влади з проханням відкрити середні, ремісничі школи і навіть класичну або реальну гімназію. Численні документи свідчать про те, що протягом періоду окупації в містах і сільській місцевості були відкриті, за своєю більшістю, українські, а також російські та німецькі школи. На території Кременецького округу окупаційна адміністрація за проханням допоміжної управи дозволила відкрити 169 шкіл [9, с. 8-13].

Під час відступу Червоної армії на тимчасово окупованій німецькою армією території залишилася також велика кількість творчої та технічної інтелігенції, яка або не встигла своєчасно евакуюватися, або потрапила під час евакуації до оточення й повернулася додому. Були й такі, які свідомо уникнули евакуації і почали співпрацювати з окупаційною владою. Частина інтелігенції, яка не сприйняла «нову» владу, приречена на смерть від голоду та переслідувань. Свідчення про тяжке життя інтелігенції в окупації ми маємо зі слів професора Харківського університету Гехтмана та із зустрічі письменника О.Толстого з представниками інтелігенції, яка відбулася 5 вересня 1943 р. [10, с. 2].

Українська інтелігенція й справді опинилася в надзвичайно складних умовах, коли на перший план вийшла проблема виживання, вона змушена була вирішувати питання про створення нормальних умов для праці науковців. За приблизними підрахунками «групи уповноважених», створених за ініціативою Київської міської управи на чолі з істориком О.Оглобліним для з'ясування академічних проблем, кількісного та якісного складу наукової інтелігенції в академічних містах, було

.....
встановлено, що на кінець 1942 р. тільки в Києві залишилося три академіки, 180 професорів, 253 доценти, 148 старших наукових співробітників, 69 молодших наукових співробітників, 80 асистентів. На думку І.Верби, можливо, одним з вагомих мотивів, що вплинув на рішення залишитись на окупованих територіях, стало важке життя під радянською владою і надія реалізувати власний науковий потенціал. Але, на жаль, навіть більшість розуміли, що навіть праця на користь української науки за умов окупації, буде неможливою без співпраці з окупаційною адміністрацією [11, с. 45-46].

З приходом німців на територію України частина інтелігенції, задіяна раніше у видавництві преси, також продовжувала працювати з тією лише різницею, що тепер вона видавала друковану продукцію під пильним наглядом німецької адміністрації. Український дослідник Б. Грановський підрахував, що окупаційна влада дозволила видавати в Україні 239 одиниць періодичних видань [12, с. 16]. На території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони виходили не менше 115 друкованих періодичних видань, що підлягали жорсткій цензурі [13, с. 518].

При Дніпропетровській допоміжній міській управі з осені 1941 р. функціонував відділ мистецтв. Кількість художників, архітекторів, скульпторів, іконописців та інших митців становила 43 особи. Директорами кінотеатрів ставали також особи, яких призначала «нова» влада [14].

Незважаючи на те, що німецька армія нищила культурні цінності нашого народу, вона дала також дозвіл на функціонування театру, переслідуючи корисливі цілі пропаганди з його сцени.

Зокрема, актори окремих міських та обласних театрів з тих чи інших причини залишилися на окупованій території й повинні були якось існувати.

У свою чергу, в німецькій пропаганді серед населення театру відводилася надзвичайно важлива роль. Він був одним із впливових засобів агітації, який використовувало гітлерівське керівництво на окупованих територіях.

Виконуючи як окупаційну повинність обслуговування німецької армії, національний театр водночас спрямував свою духовну енергію на контакти з власним народом. Театр стає таким мистецьким засобом, який допомагає українському народу зберегти свої національні мистецькі традиції. Незважаючи на те, що на сцені українських театрів ставилися й німецькі вистави, українське театральне мистецтво несло ідеї патріотизму й протиставляло гітлерівському геноциду національні мистецькі пріоритети.

Як зазначає В.А. Нестеренко, архівні матеріали, зібрані на Сумщині, свідчать про розвиток театрального мистецтва у військовій зоні. На Сумщині діяли драматичні театри в Сумах, Конотопі, Охтирці, Глухові, Ромнах, Шостці, театральні постанови відбувалися у Кролевці, драматичний гурток діяв у селі Чауси Шосткінського району, ляльковий театр – у Сумах. На Чернігівщині – театри в Чернігові, Ніжині, Острі, Прилуках, Новгород-Сіверському. На Харківщині – в Харкові 5 театрів, Краснограді, Мерефі, Богодухові. На Ворошиловградщині – у Ворошиловграді 2 театри, Лозово-Павлівці, Красному Лучі, Попасній, театральні гуртки – в селах Успенка, Чугуєве та Алмазне. В Донецькій області – в Юзівці 3 театри, Бахмуті, Костянтинівці, Дружківці, Маріуполі, Слов'янську та інших містах та обласних центрах [15, с. 55].

З початком німецької окупації в містах Української СРСР – Львові, Києві, Дніпропетровську та інших – артисти, які не встигли евакуюватися або залишилися за власних переконань, добивалися від німецької влади дозволу на відкриття театрів. Так, наприклад, у Львові діяв оперний театр, у Дніпропетровську було відкрито «Штандарттеатр», у Маріуполі театр ім. Т.Г.Шевченка та ін.

Театрально-концертна діяльність в окремих областях окупованої України була достатньо активною. Театри діяли не лише в містах, а також і в обласних центрах. Так, наприклад, за один рік своєї діяльності тільки Маріупольський театр ім. Т.Г.Шевченка дав 138 спектаклів і 172 концерти, з них для військових – 109 концертів [16, с. 167].

У Дніпропетровську також діяв театр «Вар'єте», Український драматичний театр, ляльковий театр, хорова капела ім. Лисенка. Більша частина цих театрів працювала не лише для військових частин вермахту, а також для місцевого населення і для «остарбайтерів» на території рейху. Репертуар хорової капели ім. Лисенка становили 100 номерів і переважно він складався з українських пісень у художній обробці. Німецькою мовою виконувалися тільки марш з оперети «Тангейзер» Вагнера [17, с. 326-327].

Зрозуміло, що окупаційна влада свідомо поставила творчу інтелігенцію у принизливе становище, коли ті змушені були співпрацювати з німцями заради виживання.

Про те, наскільки окупаційна влада була зацікавлена у роботі театрів, свідчить той факт, що в листопаді-грудні 1941 р. з метою забезпечення театру здібними кадрами в багатьох містах,

окупованих німецькою армією, була створена комісія для відбору бажаючих працювати в театрі. У багатьох театрах було створено концертні бригади, які обслуговували німецько-фашистські війська на фронті.

Не співпрацювати з окупаційною владою театральна інтелігенція не могла, можливо, тому, що їй необхідно було вижити, і зробити це вони могли лише за умов співпраці.

Співпраця частини української інтелігенції була також пов'язана з діяльністю відділів пропаганди при обласних, міських, районних допоміжних управах, робота яких у свою чергу контролювалася начальниками відділів пропаганди при генеральних комісаріатах.

Отже, що український театр використовував легітимне становище для найширшого спілкування з цивільним населенням і відтак став мистецьким механізмом самозбереження національних традицій не лише в мистецтві. Українські театри, що перебували в окупації, стали цілою системою національної театральної культури.

Не менш складним і важливим було життя письменників, що залишилися на окупованій території. Так надзвичайною звитягою відрізняються вірші поетів-воїнів УПА – Юрія Липи, Марка Воеслава та Петра Гетьманця. Їхня творчість, як і діяльність відомих поетів, таких як Марта Гай, Павло Євтушенко, Іван Хміль, Степан Хрін, у своїй сукупності є сторінками української літератури періоду окупації, які з повним правом можна назвати сторінками непокори та боротьби з гітлерівським окупаційним режимом [18].

Отже, значна частина української інтелігенції разом з робітниками і селянами опинилася на тимчасово окупованій німецькою армією території. Незалежно від причин перебування на окупованій території більшість змушена була примусово, а також за добровільним вибором заради виживання йти на співпрацю з гітлерівською адміністрацією. Важливу роль, на нашу думку, у виборі відігравали аполітичні настрої, які були спровоковані самим радянським режимом ще до початку війни. Частина інтелігенції, яка свідомо уникнула евакуації, одразу обрала шлях співпраці з німецькою владою. Інша частина, співпрацюючи з німецькою владою, все ж прагнула поставити свою діяльність на службу українському народу, намагаючись у своїх творах зберегти національні мистецькі традиції та ідеї патріотизму, протиставляючи їх гітлерівському режиму.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.). – Т. 12. – К.: Видавничий Дім «Альтернатива», 1999; 2. Гайдабура В.М. На терезах долі // Український театр. — К. — 1996. — № 1. — С. 6-11. — 0,5 д.а.; 3. Шайкан В.О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005; 4. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.). – Т. 12. – К.: Видавничий Дім «Альтернатива», 1999. – С. 235; 5. Коваль М.В. «Просвіта» в умовах «нового порядку» (1941-1944 рр.) // Український історичний журнал. – 1992. - № 5. – С. 15-28; 6. Паньківський К. Роки німецької окупації. - Нью-Йорк; Торонто, 1965. - С. 45; 7. Шайкан В.О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни. Монографія. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – С. 310; 8. Там само. – С. 313; 9. Там само. – С. 314; 10. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 454. – Арк. 31; 11. Верба І. Сторінки історії Української Академії наук в німецькій окупації (кінець 1941-початок 1942 рр.) // Розбудова держави. – 1995. – № 3. – С. 45-50; 12. Грабовський Б. Джерела альтернативного українознавства (Європа 1940-1945 рр.): Бібліографічний довідник. – К., 2002. – С. 16; 13. Безсмертя: Книга Пам'яті України. 1941-1945. Головна редакційна комісія (голова І.О. Герасимов, заступники голови І.Т. Муковський і П.П. Панченко, відповідальний секретар Р.Г. Вишневецький). – К.: Книга Пам'яті України, 2000. – С. 518; 14. Шайкан В.О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – С. 325; 15. Нестеренко В.А. Сценічне мистецтво у військовій зоні України в 1941-1943 рр. // Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей. Випуск 9, Частина 3. - К., 2005. – С. 55; 16. Титаренко Д.Н. Образование и культура Донетчины в 1941-1943 гг. // Всеукраинская конференция «Межэтнические связи: история, этнография, культура». Донецк. – 2004. – С. 167; 17. Шайкан В.О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни. Монографія. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – С. 326-227; 18. Безсмертя: Книга Пам'яті України. 1941-1945. Головна редакційна комісія (голова І.О. Герасимов, заступники голови І.Т. Муковський і П.П. Панченко, відповідальний секретар Р.Г. Вишневецький). – К.: Книга Пам'яті України, 2000. – С. 512.

І.В. Мазило

ПІДГОТОВКА ТЕХНІЧНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ДЛЯ РОБОТИ НА ЗАЛІЗНИЧНОМУ ТРАНСПОРТІ УКРАЇНИ У 1943-1945 РР.